

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК, ДЕМОГРАФІЯ ТА

СТАНОВА СТРАТИФІКАЦІЯ ЛІТИНСЬКОГО ПОВІТУ У

ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (1862-1872 рр.)

THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT, DEMOGRAPHY, AND

SOCIAL STRATIFICATION OF THE LITINSKY DISTRICT IN THE

POST-REFORM PERIOD (1862-1872)

***Анотація.** Стаття досліджує соціально-економічний розвиток Літинського повіту в період з 1862 по 1872 роки, зосереджуючись на аграрній економіці, тваринництві, промислах та демографічних змінах. Дослідження показує, що хоча відбулися позитивні зрушення, такі як збільшення площі під полями та появу орендних відносин, основним джерелом доходу все ще залишалося сільське господарство. Промисловий розвиток був обмежений, і основна частина економіки залишалася аграрною.*

***Ключові слова:** сільськогосподарське виробництво, демографія, станова стратифікація, поміщицьке землеволодіння, орендні відносини, наймана праця, ремісниче виробництво.*

Summary. *The article examines the socio-economic development of the Litin County between 1862 and 1872, focusing on the agricultural economy, animal husbandry, crafts, and demographic changes. The study shows that although there were positive developments, such as an increase in the area under fields and the emergence of leasehold relations, agriculture was still the main source of income. Industrial development was limited, and the bulk of the economy remained agrarian.*

Key words: *agricultural production, demography, class stratification, landlord land tenure, lease relations, hired labor, handicraft production.*

Постановка проблеми. Дослідження зосередило свою увагу на соціально-економічного розвитку Літинського повіту та приділило увагу аграрній економіці, тваринництві, промислах та демографічних змінах, які відбувалися в цей час. У землеробстві продовжувала існувати трипільна система, яку не використовували при ринкових відносинах. Розводили худобу, але відмовились від ряду галузей, оскільки не було ринку збуту та ринкових механізмів розвитку. Більшість промислів мали сезонний характер і базувались на ручній праці. Повіт залишався одним із найменш заселених у губернії.

Методологія дослідження базується на історичному, статистичному, порівняльному, хронологічному, логічному методах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-економічному розвитку другої половини XIX століття було приділено багато наукових праць. Однак, щодо Літинського повіту майже немає таких досліджень. Хоча існують деякі наукові праці, присвячені Правобережній Україні, Подільській губернії та певним галузям виробництва. Найбільш вагомий внесок у цій царині, на нашу думку, внесли: Андржейовський А., Вовчук Т., Гульдман В., Геринович В., Гуржій О., Зайцев В., Карапут А., Красовський Я., Косаківський В., Кузьмінець Н., Куниця М., Лазаренко Є., Мороз І., Орлик Ф., Радзієвський О., Черниш А.В. та інші.

Формулювання цілей статті полягає у формулюванні питання про те, які аспекти соціально-економічного розвитку Літинського повіту в період з 1862 по 1872 роки є ключовими для дослідження, а також які проблеми та явища вимагають особливої уваги та аналізу. Це включає питання про: системи господарювання які переважали в регіоні і як вони впливали на продуктивність та економічний стан населення? Як Реформа 1861 р. вплинула на тваринницьку галузь та суспільні відносини тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Площа повіту знаходилась на підвищенні, але була рівною. В деяких частинах порізана горбами, які виконували роль водорозділу басейнів річок Буг і Дністер та їх приток. Річка Південний Буг розділяла повіт на степовий та лісовий. Степова частина займала площу від кордонів Волинської губернії до лівого берега річки Буг. Вона відрізнялась чорноземними родючими ґрунтами. Цю частину називали – забужною. Лісова частина охоплювала південну частину повіту. Вона простягалась від правого берега річки Буг. Її ґрунт був переважно глинистий, і вимагав підживлення. У досліджуваний період її називали – південною.

Всі водойми що протікали по території повіту належали до системи Південного Бугу (Чорноморського басейну). Найбільш значними лівими притоками Бугу були: Іква, Мочихвіст, Домоха, Снивода. З права впадали Згар з притоками Згарком, Бугром, Ітругою, Ровець, Рів. Всі ці річки були малими, і з торгівельної точки зору безперспективними, оскільки були несудноплавними. Їх береги були болотистими, широкими, а місцями не прохідними. Озер у повіті не було.

Ліси у повіті займали площу 72 тис. десятин, що становило 24 % всієї площі. З них 40.411 десятин (далі дес.) займали широколистяні ліси. Державні ліси у 1858 р. простягались на 11.131 дес. [1, с. 61]. У степовій частині Літинщини, ліс був рідким явищем. Тут росли переважно: граб, дуб, вільха, осика, клен, ясен, береза, липа, явір, сосна, верба тощо. Дубові ліси здебільшого знаходились на лівій стороні річки Буг. Вони простягнулись від

села Дашківці по Дашковецькій, Янівській, Ново-Констянтинівській і Літинській волостях. У вологих місцинах росли переважно осика і верба. Визначити відносну перевагу одних порід дерев над іншими навіть у ті часи, було надзвичайно важко. Слід зазначити що дуб ріс на території від 10% від загальної площі [3, с. 4].

Рентабельне лісове господарство взагалі не велось, окрім державних відомчих дач. У Ново Костянтинівському маєтку князя Кочубея було здійснено спробу вигідно розвивати лісове господарство та вірно його зберігати. Штучним розведенням лісу в повіті не займались. На краю державних лісів почали висаджувати соснові гаї. У даній місцевості існував лише один лісопильний завод, що належав князю Кочубею.

Як бачимо, у лісовому господарстві у досліджуваний період, відсутні потуги підприємницького характеру, які властиві ринковому середовищу.

У пореформений період населення повіту продовжувало займатись сільськогосподарським виробництвом. Площа під полями займала до 183 тис. дес, а це близько 60 % від усієї площі. У землеробстві переважала трипільна система господарювання, як у поміщиків, так і у селян. Багатопільна система, яку зазвичай використовують у товарному виробництві, використовувалась мало. Були окремі поміщики, які використовували обидві системи господарювання. У селі Гречана поміщик Тржецяка використовував $\frac{3}{4}$ своєї землі за трипільною системою, тоді як $\frac{1}{4}$ землі була під багатопільною системою з 12-річною сівозміною, яка включала посилений посів еспарцету. Через наявність у ґрунті вапнякових включень, врожайність тут була високою. За такої системи сівозміни, $\frac{1}{12}$ загальної площі удобрювалася суцільним гноєм, у співвідношенні 150 парокінних 25 пудових возів на десятину. Другу частину від $\frac{1}{12}$ загальної площі, угноювали лише на половину. Трав'яний посів еспарцету займав лише $\frac{4}{12}$ площі, озимий $\frac{3}{12}$, яровий (переважно ріпак) $\frac{4}{12}$. Під паром знаходилось десь біля $\frac{1}{12}$ простору [3, с. 1]. В с. Курилівка (орендар Пстронговський) багатопільне господарство завів окремо на площі 140 дес.,

та виділив його особняком. Знаходилось воно на відстані 6 верст від фільварку. Угноював землю не за правилами. Зміну та черговість посівів здійснював на підставі своїх власних практичних уявлень. У трипільній системі господарювання застосовував штучні добрива, і то лише під посівами цукрового буряка [3, с. 1]. Маєтності що знаходились в оренді у євреїв, що не вели правильного господарювання, поля удобрювались лише виключно під посівами суріпиці (лікарської рослини) [3, с. 1]. У господарствах Літинського повіту добрива вироблялися у незначних кількостях та нераціонально. Поля, що знаходились близько, угноювались часто, а ті що трохи далі – майже ніколи. Причиною було те, що у пореформений період багато панських земель ще не були виділені у селянські. Тому останні, щоб лишній раз не затратитись, оскільки не відомо кому вони відійдуть, угноювали ті землі, що були біля до села.

Рівень тваринництва у цей час не дозволяв виробляти багато гною. Селяни добре угноювали землі лише під посівами коноплі (в північно-західній частині повіту).

У досліджуваній період майже всі землевласники приходили до висновку, що раціональна та багатопільна система ведення господарства є невідворотною, оскільки трипільна система, яка вимагала значних інвестицій (до 15 рублів на десятину), приносить недостатньо зиску та прибутковості. Відтак, у багатьох господарствах вже розпочинали експерименти з впровадженням багатопільної системи. Так, це були лише спроби, і трипільна система ще проіснує не одне десятиліття, але це вказує на прагнення до підвищення ефективності та прибутковості сільськогосподарських угідь, враховуючи високі витрати на обробку землі за старої системи. А це було не можливо при невідділених полях, спільному користуванні пасовищами, а після збирання хліба – паровими полями й сінокосами.

У селян трипільна система господарювання використовувалась наступним чином: перша зміна готувалася під посів озимого хліба на пар,

друга – по зібранню озимого хліба для парових посівів восени, під зяб. Третя залишалася під паром (толокою) до наступного року, тому покривалася гноєм.

Звичайний порядок селянських польових робіт був наступним: перше поле з червня місяця орали під так званий «пар». У другій половині липня переорювали плугом або ралом. З 1 серпня засівали озимим житом або пшеницею, при цьому по часу посів мав назву (з 1 по 15 серпня) першим. З 15 серпня по 1 вересня називали середнім. А з 1 по 15 вересня та пізніше називали останнім. Друге поле оралося пізньою осінню на зиму «під зяб». З початком весни, тобто з квітня місяця, а інколи й з березня, при теплій погоді, все поле засівали яровим хлібом (овесом, ячменем, горохом, сочевицею). Інколи земля з під зябу переорювалась весною. І з першого травня на ньому сіялась гречка або просо. Рубіжним період посіву гречки був час до першої половини червня. Цей проміжок називали Онуфрійком.

У Літинському повіті у досліджуваний період ще в деяких селян та поміщиків Дашковецької волості збереглося підсічне господарство (с. Дашківцях та Іскрині). Селяни, щоб розчистити у лісах від кущів і дерев сінокісні поляни, вирубували дерева та кущі, а їх коріння викопували. Отриману площу засівали просом три роки підряд, а вже потім іншими видами хлібів. Просо маючи високу стійкість до важких ґрунтових умов, швидко відновлювало родючість землі [4, с. 157]. Після реформ 1860-х років, малоземелля стало ключовим фактором, що змушував селянські домогосподарства затрачати значні трудові ресурси у розширення своїх земельних володінь. З погляду селян, ці дії були виправдані необхідністю адаптації до обмежених ресурсів та забезпечення своїх потреб у продовольстві. Однак, з погляду поміщиків, які вважали себе співвласниками лісових ресурсів, такі методи господарювання призводили до значних економічних втрат. У пореформений період, коли чітке розмежування земельних ділянок (полів, луків, пасовищ, лісів тощо) ще не

було встановлено, поміщики відчували себе потерпілими від неконтрольованого використання лісових масивів селянами.

Способи ведення господарства у Літинському краї були різноманітні. В одних маєтностях, обробіток полів проводився власними силами, а на збір хліба запрошували найманих (літніх робітників). Другі використовували як свою, так і найману робочу силу. Треті віддавали землю по десятинах в оренду. Величина оренди коливалась від 3 руб 75 коп. до 5 руб. 50 коп. Також віддавались певні ділянки землі під визначений відробіток. Це була переважно оранка полів. Зазвичай за обробіток економії 10 десятин під озимий засів віддавали селянину 5 десятин. За оранку під яровину – 10 десятин [3, с. 2].

Господарство власними силами велось лише там, де був достатній оборотний або накопичений капітал. Збирання хліба наймитами здійснювався шляхом винагороди робітників хлібом, в міру врожайності. У врожайний рік, за збір 6 копиць пшениці, або за 5 копиць жита робітнику віддавали 1 копну. Величина врожаю та якість зерна впливали на збільшення або зменшення винагороди снопами за роботу. Місцевий селянин у літню пору надавав перевагу помірному хлібному заробітку, а не самій високій платні. Він спочатку запасався хлібом, а вже потім працював за готівку [3, с. 2].

Фільварок під час збирання хліба знаходився у повній залежності від працівників, оскільки зібрати хліб за гроші власники не завжди могли. Це було можливим лише при умові, що у селян повністю на полях був зібраний хліб. В орендованих маєтностях, вся відповідальність за обробіток землі та збір врожаю лежала на орендарі. Але врожай ділився із власником пополам. В малоземельних економіях орендар давав насіння, а поміщик землю. Зібраний врожай також ділився пополам. Відання землі в оренду, у той час, було дуже не вигідною формою господарювання, оскільки податки, ремонт будівель, адміністрування лягали на плечі власника [3, с. 3]. Однак у пореформений період, коли втратили робочу силу, а землі ще не

розмежували, коли в країні була загальна невизначеність через важку для розуміння, погано виписану Реформу, така форма господарювання вважалась вигідною для отримання прибутку.

Ведення господарства власними робітниками, вимагало значної кількості справного інвентарю. Але в більшості маєтків реманент був поганої якості, і його не вистачало.

Маєтності, як великі, так і маленькі, досить часто віддавали в оренду євреям, а іноді й полякам. Число орендованих фільварків співвідносилось приблизно як 40 до 100. Більш значні оренди існували в маєтностях: Воронинці, Тараски, Широка-Гребля, Томашпіль, Філіопіль, Багринівці, Дашківці, Ксаверівці, Слобідці, Іскрене, Пеньківці, Яцківцях, Байківці, Микулинцях, Літинці, Старій Синяві, Паплинцях, частині Ново-Костянтинівського маєтку, Курилівці, Стодутьцях, Сербинівці, Пустовійтах, Подорожньому, Крупенях, Семаках, Майдані-Літинецькому, Стасев-Майдані, Кусиківцях, Лип'ятині, Морозівці, Чернятинцях та інших.

Були особи які орендували такі садиби, але не завжди платили гільдії, тому ці оренди не вважали купецькими [4, с. 158]. Що до дрібних землевласників, то вони рідко віддавали землю в оренду.

Озимі та ярові зернові складались із наступних хлібів: озиме жито (*secale cereale hibernum*, Linn.), це було холодостійке зимове жито, що добре переносило низькі температури. Воно могло витримувати заморозки, що робило його придатним для вирощування в помірних і холодних регіонах. Його урожайність варіювалася залежно від кліматичних умов та ґрунту. Воно мало середню урожайність, але його стійкість до несприятливих умов компенсували цей недолік.

Озима пшениця (*triticum vulgare*, *hibernum*, Linn) була підвидом звичайної пшениці (*Triticum vulgare*). Це була холодостійка культура, що добре переносила низькі температури й могла перезимувати. Вона вимагала достатньої кількості опадів і вологості в ґрунті для успішного росту і розвитку. Її сіяли двох сортів: білу гладку або «сандомирка» та кубанку.

Висівалися в південній частині повіту, оскільки вимагала суглинистого ґрунту. Зазвичай давала високі врожаї, оскільки її стійкість до низьких температур була перевагою. Червона «остиста» сіялась переважно в степовій частині повіту.

З ярових висівали овес (*Avena sativa*, Linn.) був холодостійкою культурою, яка добре росла в помірних широтах. Він потребував достатньої кількості опадів і вологості в ґрунті. Давав високі врожаї, особливо у дощові роки. Ячмінь (*hordrum vulgare*, Linn.) був відносно швидко зрілою культурою, яка добре росла в різних кліматичних умовах. Потребував достатньої кількості вологи й тепла. Сіяли також просо (*panicum miliacuni*; Linn.) відоме як чумиза. Воно було одним з найдавніших зернових культур, яке широко використовувалося в різних регіонах світу. Це просо було теплолюбною культурою. Потребувало достатньої кількості вологи і тепла для успішного росту і розвитку. Його зерно використовувалося для виробництва борошна, каші, висівки, корму для тварин та інших продуктів. Зазвичай давало високі врожаї, якщо рік був теплим при достатній кількості опадів. Популярність мала гречка (*polygonum fagopyrum*, Linn.), яку ще називали гречаною пшеницею. Вона була теплолюбною культурою, яка добре росла в помірних і холодних широтах. Для доброго росту також потребувала достатньої кількості вологи й тепла. Добре витримувала низькі температури й заморозки. Її урожайність могла бути високою за умови оптимального догляду. Сіяли також горох (*pisum vulgare*, Linn.). Це була теплолюбна культура, яка добре росла на території Поділля. Він потребував достатньої кількості вологи й тепла для успішного росту і розвитку. Давав високі врожаї, особливо у теплі та дощові роки. У середині XIX століття, урожайність гороху в Європі та Північній Америці становила в середньому від 4 до 8 тонн з гектара, це приблизно – 976,8-1.953,6 четвертин. Все залежало від сорту, кліматичних умов і агротехніки. Мала попит і сочевиця (*ervura lens*, Linn.). Це бобова культура, яка широко використовувалася як в їжу, так і в корм для тварин. Вона була теплолюбною культурою, яка добре

росла на літинських землях. Культура потребувала достатньої кількості вологи й тепла. Досить непогано витримувала низькі температури й заморозки. Зерно сочевиці використовувалось для приготування різноманітних страв, таких як супи, каші, затірки та інші. Сочевиця використовували як корм для тварин, особливо для свиней і птиці. Її зелену масу вживали як зелений корм або силос.

Головною культурою у посівах поміщиків була пшениця, а в селян – жито. У поміщиків співвідношення величини посіву пшениці до жита рівнялась 3 : 2. А в селян 1: 4. Цікавим є співвідношення овесу до інших культур. У поміщиків воно рівнялось як 3 : 1, а в селян 2 : 2.

У панських господарствах середньої руки зазвичай висівали: жита – 15 четвєртин; пшениці – 10, гречки – 7, проса – 2, ячменю – 6, гороху – 3, сочевиці – 1,5, овесу – 24.

У середньому селянському господарстві висівали: жита – 1 четвєртину, пшениці – 0,5, гречки – 0,5, проса – 0,5, ячменю – 0,5, гороху – 0,5, сочевиці – 1, овесу – 1 четвєртина [4, с. 158].

У трипільних господарствах північної частини повіту озимий хліб (пшениця і жито) складали $\frac{1}{3}$ або $\frac{1}{2}$ всього посіву. Ліворуч річки Ікви сіяли більше жита. Вздовж її течії та на правому березі – більше пшениці. По обидві сторони річки Сливоди висівали багато пшениці. Багато полів було під цукровим буряком. Причиною того була наявність поряд трьох цукрових заводів (Уланівського, Войтовецького та Уладівського). З ярових культур овес займав майже 0,5 ярової зміни. Ячменю та гречки – $\frac{1}{8}$ зміни. гороху дуже мало. Щоб краще зрозуміти динаміку посівів та зібраних урожаїв, ми використаємо показники за три роки 1870-1872 рр.

Так в 1870 р. озимої пшениці у Літинському повіті посіяли – 19 тис. четвєртин (далі четв.). У 1871 р. цей показник становив – 29 тис. четв., а в 1872 р. – 31 тис. четв. Як бачимо, динаміка посівів ішла на збільшення. Жита в 1870 р. висіали – 31 тис. четв., в 1871 р. – 37 тис. четв., в 1872 р. – 39 тис. четв. З ярових культур висіали яру пшеницю – 1871 р. – 5 тис. четв., в 1872

р. – 7 тис. четв. Овесу посіяли в 1870 р. – 56 тис. четв., в 1871 р. – 48 тис. четв., в 1872 р. – 42 тис. четв.. Ячменю в 1870 р. посіяли найменше із всіх культур – 9 тис. четв., в 1871 р. – 21 тис. четв., в 1872 р. – 13 тис. четв. Подібна картина спостерігалась і з гречкою, де величина висіяного в 1870 р. становила – 10 тис. четв., в 1871 р. – 13 тис. четв., в 1872 р. – 12 тис. четв.. Величина висіяних всіх інших ярових хлібів у 1870 р. становила – 21 тис. четв., в 1871 р. – 8 тис. четв., 1872 р. – 8 тис. четв. [6, с. 18-19].

Врожайність зернових культур залежала від багатьох чинників. Клімат, погодні умови, кількість опадів та температура впливали на ріст та розвиток рослин. Несприятливі погодні умови, такі як посухи, заморозки або надмірні дощі, могли значно знизити врожайність. Неостанню роль відігравали – якість насіння, рівень угноєння землі та використання добрив, методи обробки ґрунту тощо. У пореформений період багато господарів використовували традиційні методи, які часто були менш ефективними. Однак не дивлячись на всі труднощі з обробітком землі та якістю насіння, у Літинському повіті збирали досить не погані врожаї хліба. Так в 1870 у повіті було зібрано озимої пшениці – 93 тис. четв., що приблизно рівнялось 8.979.515 тонн. Якщо взяти до уваги, що посіяно в цьому році було 19 тис. четв. то різниця прибутку становитиме 74 тис. четв. (357.2535 тонн.). В 1871 р. було зібрано – 74 тис. четв (+ 45 тис. четв.), в 1872 р. – 53 тис. четв. (+ 22 тис. четв.). Що ж до жита, то в 1870 р. його було зібрано 153 тис. четв. (+ 122 тис. четв.). В 1871 р. величина збору 107 тис. четв. (+ 70 тис. четв.), а в 1872 р. – 58 тис. четв. (+ 19 тис. четв.). Як можна бачити із поданих показників, врожайність озимих культур з кожним роком зменшувалась. Але господарі все одно залишались з прибутком, хоча і невеликим. Що до ярових культур, то величина була наступною. Ярової пшениці в 1870 р. не сіяли, тому відсутні показники збору. В 1871 р. цієї культури зібрали 9 тис. четв (+ 4 тис. четв.), у 1872 р. – 10 тис. четв. (+ 3 тис. четв.). В 1870 р. досить непогану врожайність мав овес – 168 тис. четв. (+ 112 тис. четв.). В 1871 р. цей показник становив – 122 тис. четв. (+ 74 тис. четв.), а в 1872 р. – 107 тис.

четв. (+ 65 тис. четв.). Величина зібраного ячменю в 1870 р. також не велика – 27 тис. четв. (+ 18 тис. четв.), в 1871 р. – 44 тис. четв. (+ 23 тис. четв.), в 1872 р. – 14 тис. четв. (+ 1 тис. четв.). Показник зібраної гречки в 1870 р. був також не великим – 30 тис. четв. (+ 20 тис. четв.), в 1871 р. – 35 тис. четв. (+22 тис. четв.), в 1872 р. – 24 тис. четв. (+ 12 тис. четв.). Що до решти посіяних хлібів, то у 1870 р. їх зібрали – 18 тис. четв. (- 3 тис. пудів), в 1871 р. – 20 тис. четв. (+ 12 тис. четв.), в 1872 р. – 24 тис. четв. (+ 16 тис. четв.) [6. с. 52-53].

Таблиця 1

Дані для посівів (тис. четв.)

Рік	Озима пшениця	Жито	Яра пшениця	Овес	Ячмінь	Гречка	Інші ярові
1870	19	31	0	56	9	10	21
1871	29	37	5	48	21	13	8
1872	31	39	7	42	13	12	8

Таблиця 2

Дані для врожайності (тис. четв.)

Рік	Озима пшениця	Жито	Яра пшениця	Овес	Ячмінь	Гречка	Інші хліби
1870	93	153	0	168	27	30	18
1871	74	107	9	122	44	35	20
1872	53	58	10	107	14	24	24

Таблиця 3

Дані для прибутку (тис. четв.)

Рік	Озима пшениця	Жито	Яра пшениця	Овес	Ячмінь	Гречка	Інші хліби
1870	74	122	0	112	18	20	-3
1871	45	70	4	74	23	22	12
1872	22	19	3	65	1	12	16

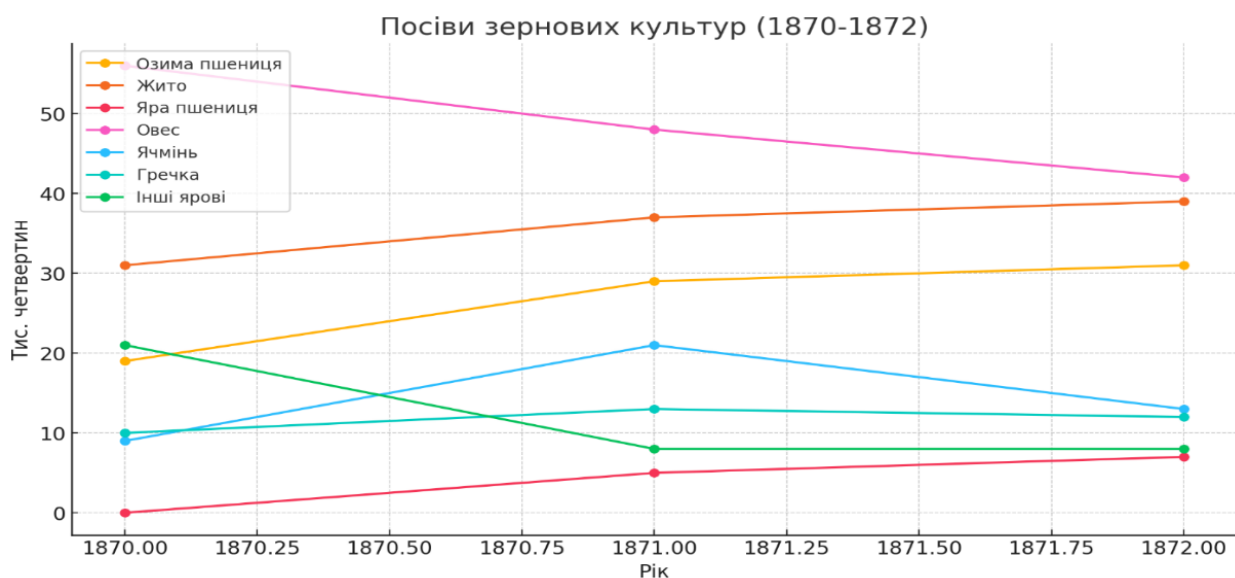

Рис. 1. Посіви зернових культур (1870-1872 рр.)

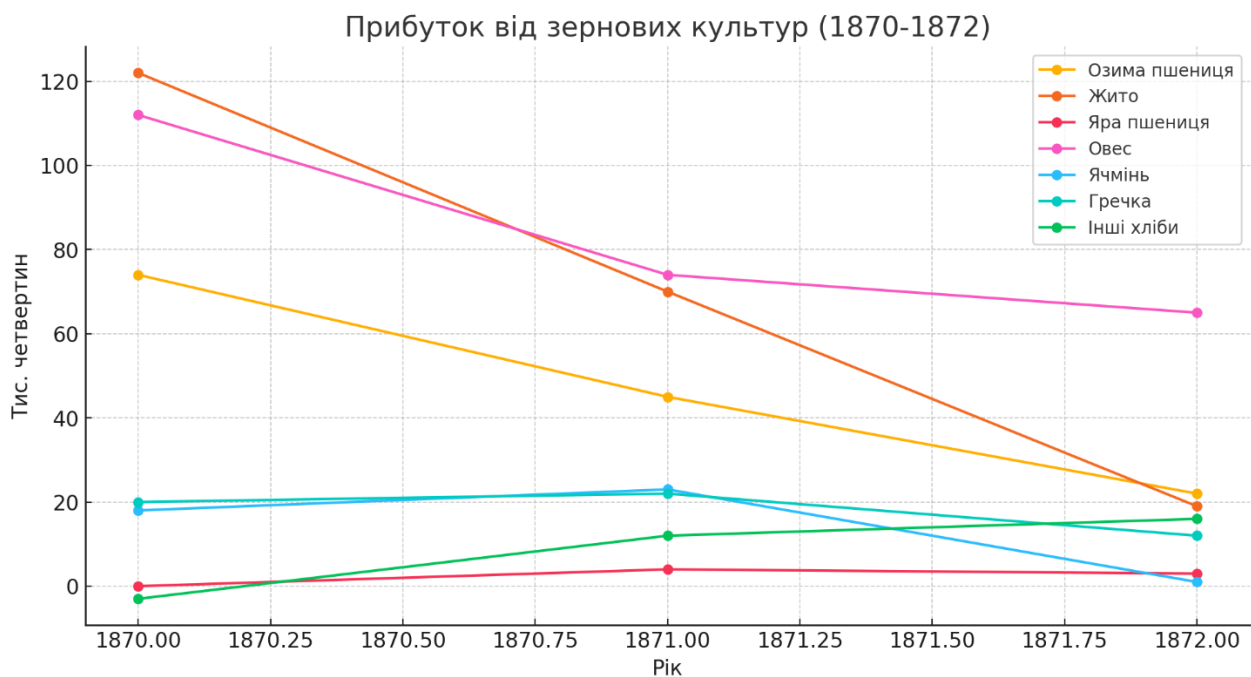

Рис. 2. Прибуток від зернових культур (1870-1872 рр.)

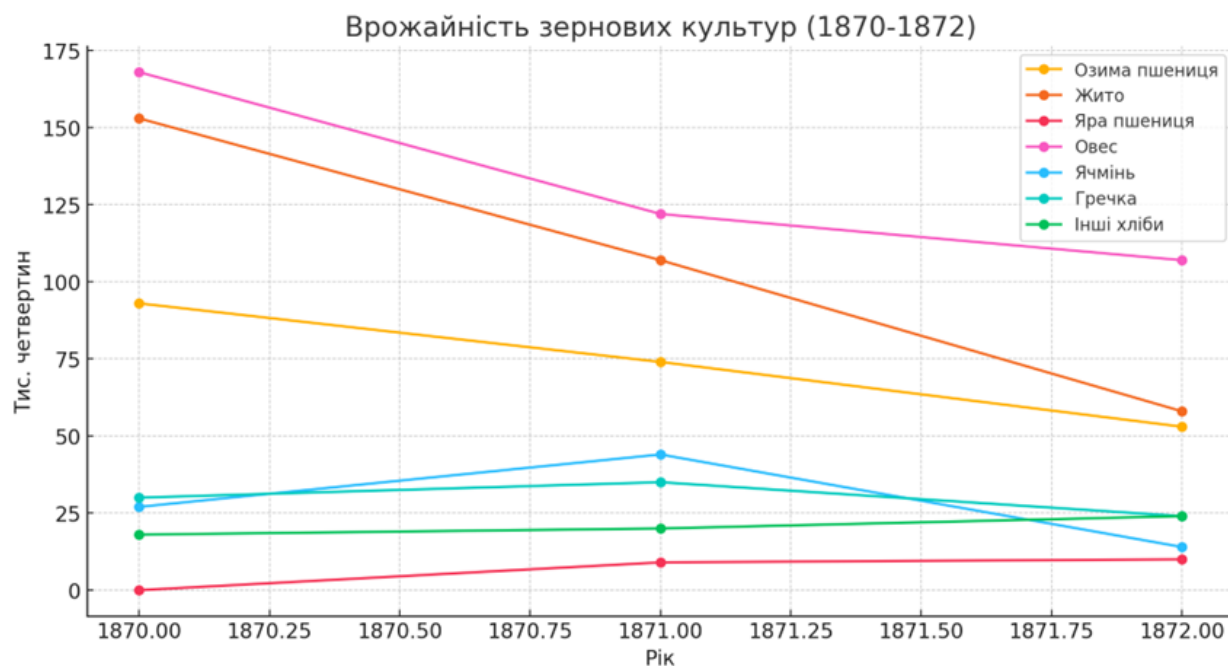

Рис. 3. Врожайність зернових культур (1870-1872 р.)

Як бачимо із поданих таблиць та графіків, посіви озимої пшениці, жита та ярової пшениці демонстрували тенденцію до збільшення з 1870 по 1872 рік. Овес та ячмінь, навпаки, показували зменшення посівних площ. Гречка та інші ярові культури мали незначні коливання в обсягах посівів. Попри збільшення посівних площ озимої пшениці та жита, врожайність цих культур зменшувалася з кожним роком. Це може свідчити, як на нашу думку, лише про несприятливі погодні умови, оскільки якість насіння та методи обробки землі у господарствах на проміжку десятиліть були не змінними. І хоча врожайність зменшувалася, господарі все ж отримували прибуток, хоча і невеликий. Це свідчить про те, що навіть за умов зниження врожайності, обсяги збору зерна були достатніми для покриття витрат на посів та отримання певної кількості прибутку.

Середній врожай у пореформений період складав 6 коп. з десятини озимого і 8 коп. з десятини ярового хліба. Цікаво, що в степовій частині він був зазвичай кращим ніж у південній. В південній частині родючість озимого хліба складала – 3 сам., а яровий – 4 сам. Цілком ймовірно, що озимі хліба давала врожайність 3 четверті з десятини; ярова пшениця, ячмінь та

овес давали врожайність 4 четверті з десятини; гречка по 3 четверті з десятини. Якщо перевести у сучасну систему виміру, то врожайність зернових була наступною: озимий хліб: 0,494145 тонн з десятини; яровий хліб: 0,65886 т.; овес: 0,65886 т.; ячмінь: 0,65886 т.; гречка: 0,494145 т. Це врожайність з 1 десятини, яка дорівнювала приблизно 1,0925 гектара або 10925 квадратних метрів.

Південна частина повіту давала в середньому наступний врожай з десятини: жито – 8 копиць; пшениця – 9 копиць, ячмінь – 7; овес – 8; гречка – 7,5; просо – 8; сочевиця – 4 фури (3,5 корця – 573,3 кілограма, далі кг). У степовій частині пшениця давала сам – 5; жито сам – 7; ячмінь сам – 5; [3, с. 4]. Повіт задовольнявся місцевим хлібом. Степова частина мала великі врожаї проса та овесу та забезпечувала ними лісову частину. На проміжку 10 років: 3 роки був хороший врожай; 4 роки середній і 3 роки неврожайні. Неврожайний рік тут бував тоді, коли весна і літо були сухими. Також неврожай наступав коли рано випадало багато снігу, тоді весною вимокав озимий хліб. Інколи пізні посіви були також причиною недороду. Зерна не встигали сильно вкоренитися, а від того вимерзали [2, с. 92].

Нестачі хліба ще не було. Неврожайність року покривалася запасами попередніх років. У неврожайні роки привозили жито з Галичини, через Волочиськ. Неврожаї ярових бували рідше ніж озимих. Жито страждало від посухи найбільше восени. Дошкуляли сніги, які впали на ще незамерзлу землю. Пшениця навпаки, більше пропадала навесні від посухи та вітру.

Надлишок жита перероблявся на винокурнях. Пшениця переважно перемелювалась на муку на місцевих млинах, після чого розвозилася по містечках. Частина її відправлялась у міста Хмельник та Житомир і лісові повіти Волинської губернії. Місцеві селяни майже не вживали пшеничної муки. При помелі червона пшениця додавалась до білої, як необхідна домішка. При великому урожаї, пшеницю, переважно білу, поміщики відправляли до Одеси. Селяни збували надлишки хліба на винокурні, євреям та продавали на базарах.

Що до коренеплідних рослин, то найбільш популярними були: картопля, ріпа, морква, червоний буряк, редис тощо. Картопля вважалася однією з основних продовольчих культур, яка використовувалася для харчування селян. Вона могла рости в різних умовах і на різноманітних типах ґрунту. Мала непогану врожайність на одиницю ґрунту. Вона добре зберігалась на проміжку тривалого часу, що дозволяло селянам мати запаси продовольства майже на проміжку року. Її полюбили як селяни, так і поміщики. Тому не дивно, що величина її посадки з року в рік були значними. Так в 1870 р. було посіяно 51 тис. четв., в 1871 р. – 21 тис. четв., в 1872 р. – 18 тис. четв. Врожайність цієї культури була наступною: 1870 р. – 110 тис. четв (+ 59 тис. четв.); у 1871 р. – 69 тис. четв. (+ 48 тис. четв.); у 1872 р. – 52 тис. четв. (+ 34 тис. четв.) [6, с. 18-19, 52-53]. Картопля становила не лише значну частину селянського щоденного раціону, особливо взимку, коли інші овочі були недоступні, але й використовувалася як корм для домашніх тварин, особливо для свиней. Садити її пропорційно місцевим потребам у харчах, виключно на городах. Продавали восени та весною, у невеликих кількостях на базарах великих містечок.

Сіяли у повіті також льон та коноплі, але переважно для домашнього споживання. З насіння льону давили масло, яке додавали до їжі. З стебла льону виокремлювали волокна, які довго чесали. З чесаного волокна робили пряжу. З пряжі робили нитки, з яких за допомогою ручних ткацьких верстатів виготовляли тканину. Лише окремі маєтності сіяли льон для продажу. Торгівля цією культурою приносила хороші прибутки. Селяни Багриновецької волості займалися вирощенням коноплі та льону для продажу. Сіяли ці культури у низинних місцевостях та на лісових полянах. Землю під коноплі зазвичай сильно зволожували. З коноплі також робили волокно, яке використовувалося для виготовлення тканин. Така тканина була міцною та довговічною. Ці тканини використовувалися для виробництва одягу, постільної білизни, шпагату, мотузки тощо. Ці маслянисті культури в селянському й поміщицькому господарствах займали 1/40 засіяних земель.

Конопляне волокно продавали на базарах торгівцям євреям, які відвозили його в Бердичів та Старо-Костянтинів.

Також на городах сіяли соняшник, гірчицю, мак, петрушку, пастернак тощо. Баштанних культур у повіті садили мало, від чого кавуни та дині були дорогими. Сіяли їх переважно на місцях вирубаного лісу, а не на піщаних пагорбах, як то робили на Лівобережжі (Малоросії) [3, с. 5]. Тютюнництво спостерігалось лише в південній частині повіту, недалеко від м. Бар (Могилівського повіту). Сіяли лише два сорти – гладкий та бакун. В с. Ястрембцях поміщик Олексій Пятина сіяв тютюн на великій плантації. Селяни Овсяниківської та Почапинецької волостей також сіяли на городах, але низьких сортів, переважно бакун, для власного споживання. Надлишки скуповувались євреями, і вивозились у російські губернії.

Промислового характеру у повіті набрало вирощення цукрового буряка. Бурякові плантації знаходились переважно у північно – східній частині повіту, майже у всіх економіях. Його вирощенням займались також селяни та духовенство. Плантації охоплювали площу від 10 до 250 дес. Як вже зазначалось вище у повіті діяло три цукрових заводи. За берковець (11 пудів) з доставленням на завод платили зазвичай 1 рубль. Бувало, що річний прибуток від буряка перевищував вартість землі. В Курилівській економії в 1867 році, наприклад ділянка в 12 десятин дала 2000 берковців, а 1868 року – 1500. З іншого боку, близькість цукрових заводів вбивало сільське господарство, оскільки заводи «притягували» до себе робочу силу, яка при нормальній середній платні, не хотіла найматись на сільськогосподарські роботи. Цукровий буряк вимагав добре вгноєних полів, але при нерозділеній землі, поміщики не хотіли вкладатися у невідомо чию землю. Тому земельна невизначеність у пореформений період виснажувала землю, і робила її мало продуктивною.

У пореформений період повіт славився своїми садами. Їхня площа сягала 3.227 десятин [8, с. 190]. Вони тут були найрізноманітніші. Починаючи від невеличких (зазвичай вишневі), які існували майже в кожній

селянській садибі, до великих панських. Сад був ніби атрибутом кожного господаря, особливо в південній частині краю. В степовій частині вони зустрічались значно менше. Лише на кордоні з Волинською губернією траплялись села, де садки були відсутні. Місцеві жителі вірили, що фрукти ці ростуть для загального споживання, і є надбанням кожного.

Промислового характеру садівництво набуває лише по лінії паралельно м. Меджибіж Летичівського повіту. Існували також лісові сади (садки) з дикорослими переважно фруктовими деревами. Ці садки являли собою одну із форм тутешнього поземельного устрою селян. Були навіть селяни, які володіли лише садками, і при цьому не мали польового або садибного наділу. Найбільші сади знаходились у селах: Голодьках, Сандраках, Пеньківці, Яцківцях, Курилівці, Багринівцях, Лукі-Барській та Широкій Греблі. У поміщиків великі сади знаходилися в маєтностях: Старій-Синяві, Митник, Курилівці, Сандраки, Семаках, Сербинівці, Боркове, Дашківцях, Головчинцях, Стодутьцях, Северинівці, Комарівцях, Чернятині, Маньківцях, Петранях, Осолинці, Сахнах, Митинцях, Кожухове, Куманівцях й Требухах. Також сади знаходились і в м. Літин при будинках панів Родкевича, Рутковського, Радзевського, Тарановського й Залевських. В Межирівській волості площа садів перевищувала $\frac{1}{2}$ всієї садибної землі (568 дес. 943 кв. саж.). Ряд поміщиків віддавали свої сади в оренду росіянам (старообрядцям), яких тут називали філіпонами. Малі сади в оренду не віддавались. Ціна оренди залежала від пори року, густоти цвітіння, кількості плодів тощо. Якщо літо не сприятливе, то договір змінювався, і власник міг залишитись лише із задатком. За деякі поміщицькі сади платили 300 руб. орендної плати. Селянські сади здавались, що було рідкісним явищем, за 5 – 20 руб. Збір фруктів міг принести селянам від 8 до 50 руб. [3, с. 6].

В садах що вирощувалися з промисловою метою вирощувалися вишні (primus cerasus), грушки, яблуні, сливи, черешні. В поміщицьких садах росли персики, абрикоси, барбарис, смородина (чорна та червона), малина, агрус. В с. Багринівцях особливо багато збирали слив, які везли на продаж у

Москву. В Хмільницькому фільварку був сад, де вирощували акліматизоване шовковичне дерево (*morus nigra*) і рослину що давала шовкове волокно (*asclepias syriaca* Linn).

Весною та восени селяни прищеплювали дерева хорошими сортами та підсаджували молоді високопродуктивні дерева. На зиму старі дерева обмащували жовтою глиною, а молоді обгороджували огорожею та замотували соломомою.

Плоди продавали свіжими та сушеними. Сушили на сонці, за допомогою сушарок та печі. Сушені плоди (сушню) продавали євреям пудами на виготовлення квасу. Сушені сливи в бочках доставлялись у сусідні повіти, губернії та центральні райони Росії. З свіжих плодів робили варення, повидла, постілу тощо. З вишень робили наливку – вишнівку, яку також продавали.

Свіжі фрукти збувались у центральних російських губерніях, місцевих базарах, у містах Бердичів, Хмільник, Київ, Херсон тощо.

Виноградників у повіті майже не було, а ті поодинокі що траплялися в поміщицьких садах, рідко достигали.

Крім хліборобства у повіті займались ще тваринництвом. Спеціальних пасовищ, вигонів для худоби не було. Вона паслась на луках до 9 травня. Літом випускали її на пари (толоки), а восени паслась по стерні по скошених полях. Після покосу першої трави та отави, на сінокоси також запускалась худоба. В степовій частині пасовища частіше траплялись у лісах, і дуже рідко в степу для худоби виділялась площа під пасовище. Селяни дуже дорожили даровим загальним пасовищем на толоці, який складав єдиний вид землеробського сервітуту. Також селяни багатьох сіл мали лісові поляни під сінокоси (та садки). В степові частині сінокоси поступово зникали, оскільки їх власники розорювали з метою збільшення земельних угідь. Штучних луків або штучно зрошених не було. На півдні повіту у лісах ще зустрічались мокрі луки, але сіно з них було хорошої якості. Там ріс дикий еспарцет та перійка.

В заможних панських господарствах щорічно висівалась мішанка у паровій зміні на свіжому гної. Після скошування мішанини, ґрунт переорювали під вирощування пшениці. В інших господарствах сіяли еспарцет на відведених полях на проміжку 7-9 років. В с. Гречанім еспарцет входив у сівозміну багатопрофільного господарства. Селяни інколи сіяли траву на городах та в садках, переважно люцерну, еспарцет і тимофіївку. Косили її на проміжку 6-7 років підряд. При дощовому літі траву збирали до 3 разів в рік.

Розвиток тваринництва у Літинському повіті у 1862-1872 рр. виражався у вирощенні робочої худоби, великої рогатої худоби, дрібної худоби (овець, кіз), свиней, птахів, розведення бджіл. Ця галузь у досліджуваний період велась головним чином для господарських потреб, і дуже мало на продаж. Розводили переважно тварин місцевих порід, оскільки вони були добре пристосовані до природних умов краю. Тваринництво орієнтувалось на забезпечення силою сільськогосподарських робіт. З цією метою розводили волів та коней. Для обробки полів використовували волів. Оскільки землю обробляли важким плугом, то віл як сильна та витривала тварина підходила для цієї роботи як найкраще. Він був здатним тягнути важкі плуги та інші сільськогосподарські знаряддя. Його також використовували для транспортування вантажів та виконання різних сільськогосподарських завдань. Ця тварина легко адаптувалась до різних кліматичних умов, могла працювати протягом тривалого часу без перерви, легко навчалася і була добре контрольована. Коштувала дешевше ніж кінь, та була невибаглива до харчування. Коні використовувались для більш легшої роботи: боронування полів, сівби, збирання врожаю, пересування та транспортування товарів, перевезення людей, їзди верхом тощо. І хоча віл був економічно вигіднішим, поміщики й селяни у пореформений період все більше переваги надавали коням. Старих волів, виснажених роботою, підкормлювали бардою і продавали гуртовикам, які гнали їх в м. Влодаву (Седлецької губернії) для продажу. В одній із заможних економій степової

частини повіту на 500 десятин ріллі утримували 24 воли, 50 коней. Також тут годували 20 корів та 50-100 биків (залежно від року) які давали приплід 80 голів телят та лошат [3, с. 9]. Розрахунок худоби йшов наступним чином: на 1 десятину польової землі – 1 кінь, 1 віл, 1 шт. вигульної худоби й 1 шт. дрібної. Тобто 4 голови на 1 десятину. Селяни у степовій частині мали на 1 десятину по 1 шт. робочої та вигульної худоби або 5 шт. на двір, або 2 шт. на душу. З року в рік воли все більше зникали із селянських господарств повіту та замінювались на коней.

У південній частині повіту припадало про 4 шт. худоби на 1 колишній тяглий двір, і по 2 шт. на напівтяглий. У Межирівській волості, що знаходилась у самій південній частині повіту, селяни утримували худобу у наступній пропорції: у селі. Северинівці на кожний двір припадало по 2 штуки великої худоби, 3 середньої й 4 дрібної; у с. Сербинівці-по 1 великої, 3 середньої, 5 дрібної; у с. Слобідці-Межирівській-по 2 великої, 2 середньої та 3 дрібної; в м. Межирів-по 1 великої, 3 середньої та 4 дрібної; у с. Мартинівці – по 1 великої, 1 середньої та 4 дрібної; у с. Коростівцях – 1 великої, 1 середньої та 3 дрібної; у с. Коростівцях – по 2 великої, 1 середньої і 2 дрібної; у с. Рів – по 2 великої, 1 середньої і 1 дрібної; у с. Беликівцях – по 2 великої, 1 середньої і 4 дрібної, або загалом на кожний двір у волості середнім числом по 5/8 великих. 3/7 середніх і 3 дрібних. На душу – по 1/3 великої, 1,5 середньої і 2,5 дрібної худоби [3, с. 10].

Взимку велику рогату та дрібну худобу годували соломою, переважно пшеничною, вівсяною, просяною та сіном. Дійна худоба годувалась половою та сіном. Коням давали овес, ячмінь, солом'яну січку. Влітку худоба перебувала на підніжному кормі.

Гуртовим тваринництвом у пореформений період ніхто не займався. До 1861 р. у великих господарствах ще розводили тонкорунних овець. Фільварки торгували вовною по 20 руб. за пуд. У пореформений період поміщики вирішили, що це їм не вигідно, тому вівчарство було ліквідовано, або зменшено кардинально поголів'я. Динаміку зміни поголів'я худоби до і

після реформи 1961 р. ми можемо прослідкувати по наступних показниках: в 1856 р. коней у повіті зафіксовано – 9.746 шт., великої рогатої худоби – 19.713 шт., овець – 30.227 шт., свиней – 18.559 шт., кіз – 925 шт., віслюків – 19 [7, с. 100-101].

Станом на 1866 р. у повіті нараховувалось: коней – 18.972 шт., великої рогатої худоби – 36.048 шт., простих овець – 27.788 шт., тонкорунних – 12,875 шт., свиней – 20.372 шт., кіз – 7.437 шт., віслюків – 88 шт. Всього на утримані було – 123.579 шт. худоби [8, с. 189]. У 1869 р. поголів'я коней дещо виросло, і становило – 23.100 шт., великої рогатої худоби – 28.300 шт., простих овець – 33.000 шт., тонкорунних – 18.000 шт., кіз – 1.100 шт., свиней – 20.900 шт. Всього нараховувалось у повіті – 124.500 голів худоби [5, с. 78].

Таблиця 4

Поголів'я худоби у повіті в різні роки

Рік	Коні	Велика рогата худоба	Прості вівці	Тонкорунні вівці	Свині	Кози	Віслюки	Всього худоби
1856	9746	19713	30227	-	18559	925	19	79189
1866	18972	36048	27788	12875	20372	7437	88	123579
1869	23100	28300	33000	18000	20900	1100	-	124500

Таблиця 5

Зміна поголів'я худоби у відсотках (вихідний рік 1856)

Рік	Коні (%)	Велика рогата худоба (%)	Прості вівці (%)	Тонкорунні вівці (%)	Свині (%)	Кози (%)	Віслюки (%)	Всього худоби (%)
1866	194,6	182,8	91,9	-	109,8	804,5	463,2	-
1869	237,1	143,5	109,1	-	112,6	118,9	-	-

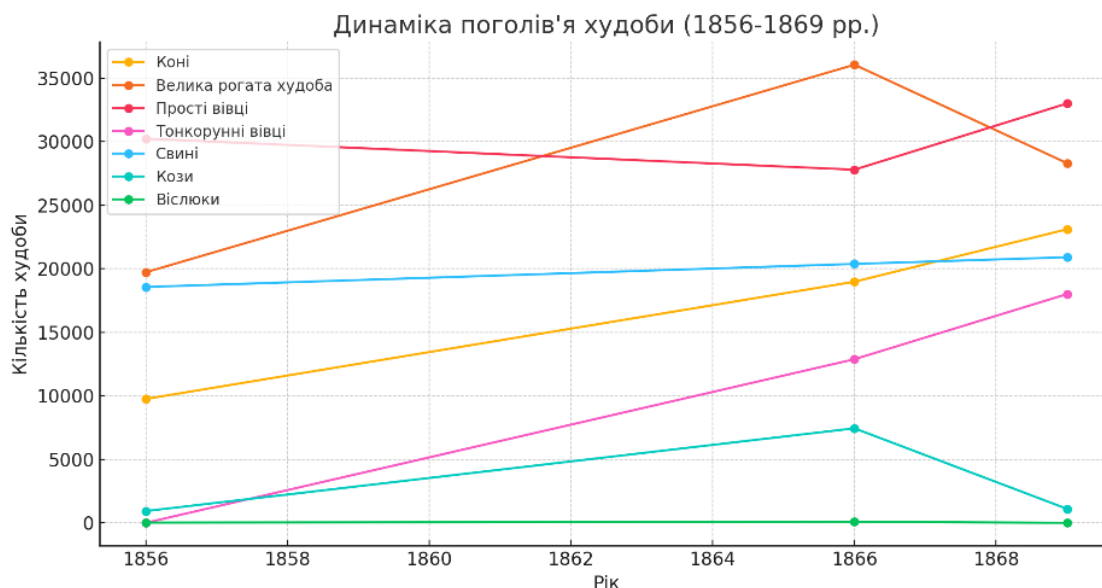

Рис. 4. Динаміка поголів'я худоби (1856-1869 рр.)

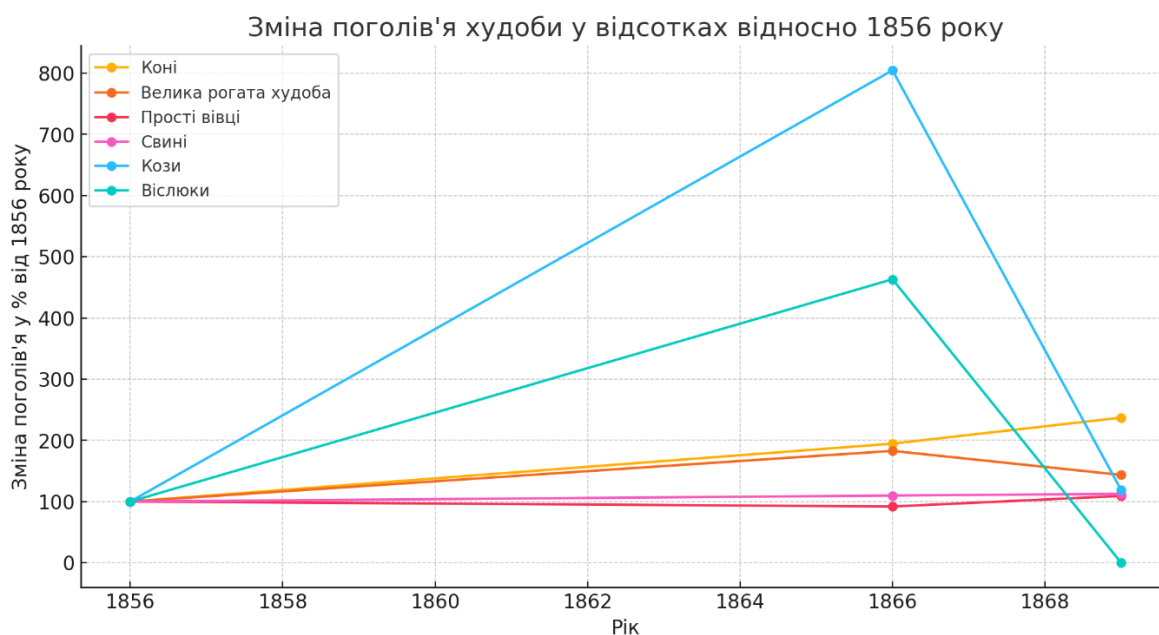

Рис. 5. Зміна поголів'я худоби у відсотках відносно 1856 р.

Як видно із поданих таблиці й графіків, після реформи 1861 року відбулося загальне зростання тваринництва, зокрема у вирощуванні коней і великої рогатої худоби, хоча деякі інші види тварин значного приросту не показали. Але слід пам'ятати, що до великої рогатої худоби включалися і воли.

Покращене тваринництво велось у малих розмірах в маєтностях поміщиків Дорожинських в с. Теліжинцях (Старо-Синявської волості). Кілька років назад він купив на Ярмолинецькому ярмарку трьох корів і одного бичка тирольської породи, яких розводив для домашнього господарства [3, с. 26].

Кінних фабрик не було, а коней при потребі купляли на ярмарках в м. Жашкові (Київської губернії), Балті, Вінниці, Барі, Брацлаві, Меджибожі, Ярмолинцях.

Також майже у кожному дворі розводилась різноманітна птиця. Найбільш поширеними були: кури, гуси, індики, качки тощо. За птахами особливо не наглядали. З весни до пізньої осені птахи були переважно на підніжному кормі. Лише взимку господарі мусили подбати про своїх птахів. Відгодовувалась лише та птиця, яка мала йти на продаж. Птахівництво приносило своїм господарям яйця, м'ясо, перо та пух. Найчастіше яйця та птахів у селян скуповували євреї. Також птицю можна було продати на базарах. Птахофабрик у повіті не було, і гуртовим птахівництвом ніхто не займався.

На відмінно від інших повітів Подільської губернії, у Літинському повіті приділяли, хоча і не велику, увагу рибальству. На річках і їх притоках поміщики робили озера, де розводили рибу. Рибу ловили сітками та продавали місцевим євреям та старообрядцям. Інколи такі озера віддавали в оренду. Платня становила від 50 до 200 руб. в рік. В озерах розводилась: щука, карась, линок та плітка. До риболовлі залучали до 10-12 осіб, яким платили щоденно. При великому вилові, рибу складали у вербові кошики та везли на продаж. Вилов продавали на базарах та вивозили у найближчі містечка. Везли її на продаж і у міста Бердичів, Вінницю, Літин, Немирів [3, с. 26]. Через відсутність промислового вилову риби, у повіті не було риболовецьких артілей та спеціальних промислів з її переробки.

Бджільництво існувало як промисел, але в дуже невеликій кількості. Ним займались як поміщики, так і священники й селяни. Бортництва у краї

вже не існувало. Мед, прополіс та віск скуповували баришники євреї та вивозили його до Одеси.

Таким чином, розвиток тваринництва у Літинському повіті в період з 1862 по 1872 роки був, в основному, орієнтований на задоволення внутрішніх потреб сільського господарства, таких як обробка землі, транспортування вантажів та перевезення людей. Після проведення реформи 1861 року спостерігалось значне зростання тваринництва, особливо у вирощуванні коней і великої рогатої худоби. Наш аналіз свідчить, що це явище було викликане збільшенням потреби в робочій силі для ефективної обробки землі та транспортування вантажів.

У цей період селяни та поміщики повіту все більше надавали перевагу коням перед волами, що призвело до зміни структури їхніх господарств. Зміна структури власності на землю, викликана реформою, відкрила нові можливості для розвитку тваринництва. Однак, реформа, ймовірно, призвела до зменшення спеціалізації в деяких галузях, зокрема у вівчарстві. Відсутність ринків збуту для тваринницької продукції негативно вплинула на розвиток цієї галузі.

Поміщики були змушені адаптуватися до нових умов господарювання. Наприклад, Дорожинські з села Теліжинці інвестували у поліпшення своїх господарств, купуючи нові породи худоби та впроваджуючи нові методи ведення тваринництва. Ці інвестиції свідчать про те, що деякі поміщики намагалися підтримувати конкурентоспроможність своїх господарств у змінених економічних умовах.

Поряд із сільськогосподарським виробництвом певні категорії населення ще займались промислами. Вони були невеликими за масштабом, де працювало кілька осіб, переважно члени родини. Лише в крайній потребі або при розширенні, майстер міг найняти кілька робітників. Більшість промислів були сезонними, оскільки працівники, які були переважно селянами, могли працювати на них лише у вільний від сільськогосподарських робіт час.

Кількість промислів у Літинському повіті була невеликою. Найпоширенішим з них було прядіння вовни, льону і коноплі. Люди що цим займались, були майже в кожному населеному пункті. Це була важка праця у багато етапів, яка вимагала значних зусиль і майстерності. Цей промисел істотно впливав на життя людей й економіку краю. Значно рідше зустрічалось ручне ткацтво. Майстри завдяки примітивним станкам виробляли полотно для домашнього споживання. На полотні були смужки, і від їх величини виріб називали «десятка», «шістнадцятка», «вісімнадцятка» і навіть «двадцятка». У південній частині повіту (Почапинецькій волості), траплялось в’язання на ручних станках. Там виробляли тасьму для упряжі та пояси. Також у цій волості існувало в’язання на шпичках. Це переважно єврейки та «філіпонки» в’язали панчохи. В Маньковецькій, Овсяниківській та Бурківській волостях ткали рушники з візерунками. Існувало і рукавичне виробництво, де в Радівецькій, Маньковецькій, Овсяниківській і Почапинецькій волостях в’язали із вовни рукавиці з одним пальцем. В кожному поселенні був один або два шевці, які займались цим ремеслом виключно для потреб населення. Також існували ремесла: по пошиттю суконь, шапок, картузів, кожухів, виготовленню зброї для коней, вичинка шкір, виготовлення щіток, плетіння виробів із соломи, плетіння постолів та рогож, вироблення сита та решета, токарне виробництво. У великих розмірах існувало бондарство та бочкова справа. Були також столяри, слюсарі, ковалі тощо. Майже всі ці промисли базувались на ручній праці або мінімальному використанні механізації. Всі вони використовували традиційні технології, які були передані від покоління до покоління, і лише деякі з них впроваджували новітні інновації. Дане виробництво часто було залежне від доступності сировини, яка могла бути місцевою або імпортованою. Заняття таким промислом приносило користь людям, і було додатковим джерелом прибутку.

Заводів, окрім цукрових, про які вже зазначалось вище, у повіті не було. Єдина галузь, яка постійно розвивалась у повіті, як і по всій

Подільській губернії, була будівельна. Ця галузь своєю чергою поділялась на панську, селянську та державну. У пореформений період змін в архітектурі та структурі селянської забудови не відбулось.

Селянські будинки були переважно простими та функціональними, орієнтованими на задоволення основних життєвих потреб. Будинки були одноповерховими. В основі стін були дерев'яні коли, які закопувались в землю і переплітались соломною із глиною (вальками). Після чого їх з обох сторін замащували глиною, вигладжували та білили. Фундамент не будувався. У лісовій частині хати робилися в зруб або на замет, після чого також з двох сторін вимащували глиною та білили. Тому будинки стояли біленькими. В степовій частині повіту будинки виглядали скромніше й гіршими ніж у лісовій. Подвір'я менш облаштовані. Дахи на будинках солом'яні (м'ятої соломи) або з очерету. У будівлях як правило було дві кімнати й сіни. Вхідні двері розміщались по середині хати, за якими йшли сіни. По праву і ліву руку сіней було по кімнаті. В кожній кімнаті була піч, у якій готували їжу. В більш заможних господарів, одна із кімнат утримувалась прибраною для гостей. Стіни прикрашувались образами. Також у будинку робили приміщення – комору, куди складали продукти та речі. В багатьох будинках вікна виходили на двір, для кращого огляду. Вони були не великими (піваршинну) на 4 скла. Вікна відкривалися [3, с. 17].

Піч займала біля $\frac{1}{4}$ цілої кімнати, і захоплювала пів стіни. З неї дим через каглу (круглий отвір) йшов у димохід, який робили зазвичай з горішника який обліплювали глиною. Димар виходив над дахом, але був не високим. Двори були відкритими, але огороженими. Господарські будівлі стояли на певній відстані від будинку. Садиби будинків обернені переважно на південь.

Будинки в Межиріві, с. Стодольцях та інших селах, що знаходились вздовж річки Рів, були побудовані з вапнякового каменю, поклади якого тут залягали.

Панські будинки середини XIX ст. були різні, але не багато чим відрізнялись від селянських. Вони були більшими за розмірами та покривалися гонтою, черепицею або залізом. У дрібних поміщиків будинки також були глиняні. Вже більш заможні будували із каменю (граніту), запасів якого тут було достатньо. Цегляних будинків у селах не було. І хоча цеглу виготовляли в панських маєтках, але будинки з нього будували лише у містах. Ганків біля поміщицьких будинків також не будували. Їх робили лише в садибах духовенства, волосних правліннях [3, с. 17]. Станом на 1863 р. цегляних будинків у повіті було лише 5, і вони знаходились в м. Літин. Всього ж у повітовому центрі було у цей час 659 будинків.

Кращі панські садиби у повіті знаходились в маєтності Чернятин, що належало поміщику Львову, Старій Синяві та Курилівцях. Другорядні були у Літинці, Рожку Микулинецькому, Требухах, Сербинівці, Митниках, Маркушах, Теліжинцях, Адамполі, Боркові та інших. Шосейних доріг у повіті не було.

У досліджуваному періоді територія повіту включала три міста: Літин, Хмільник та Сальниця, причому Літин виконував функції повітового центру. Розташований на березі річки Згар, поблизу її злиття з річкою Буг, Літин знаходився на відстані 176 верст (еквівалентно 187,75 км) від губернського міста Кам'янець-Подільський. Станом на 1864 рік, населення Літина становило 5.449 осіб, з яких 2 701 були чоловіками та 2 748 жінками. Соціальний склад населення був різноманітним: 375 дворян, 633 купців, 3 875 міщан, 450 старообрядців, 357 католиків та 2 820 євреїв. У місті функціонували 3 православних церкви, 1 костел, 2 старообрядних молитовних будинки, 2 синагоги, 2 єврейські молитовні школи, а також 668 будинків, з яких лише 5 були цегляними. Крім того, Літин мав лікарню, 108 лавок, корчму, 7 їдалень та 19 заїжджих дворів. Місту належало 2.447 десятин землі та 2 млини. У 1862 році міський прибуток склав 9 527 рублів, а промисловість була представлена тютюновою фабрикою та двома цегельними заводами (а по факту невеличкі цехи). [1, с. 60]. У 1870 році

населення Літина зросло до 7 081 осіб (3 563 чоловіків та 3 518 жінок), що відповідає приросту в 1 632 особи за 6 років. У місті Хмільник у той же період проживало 7 787 осіб (3 891 чол. та 3 896 жін.), а в місті Сальниця – 3 265 осіб (1 654 чоловіків та 1 611 жінок) [6, с. 97].

У середині XIX століття досліджувана територія була однією із найменш заселених повітів (після Летичівського повіту) територій. Так в 1849 р. тут проживало 114.699 осіб (56.933 чол. та 57.766 жін.). Через десять років у 1859 р. кількість мешканців зросла до 118.820 осіб (57.210 чол. та 61.610 жін.). В 1863 р. у повіті вже проживало 138.535 осіб (71.223 чол. та 67.312 жін.) Це становило 7,1 % від загальної кількості мешканців губернії. На 1 кв. версту припадало 47.2 осіб [5, с. 22-23]. В 1870 р. величина населення вже дещо зменшилась, і становила 136.459 осіб (69.840 чол. і 66.619 жін.). У відсотковому відношенні до всіх жителів губернії це становило лише 7,05 % [6, с. 14].

Таблиця 6

Демографічні показники населення повіту

Рік	Загальна кількість населення	Кількість чоловіків	Кількість жінок	Відсоток населення від губернії	Кількість осіб на 1 кв. версту
1849	114,699	56,933	57,766	-	-
1859	118,820	57,210	61,610	-	-
1863	138,535	71,223	67,312	7.1%	47.2
1870	136,459	69,840	66,619	7.05%	-

Таблиця 7

Зміна демографічних показників (у відсотках від 1849 року)

Рік	Зміна загальної кількості населення (%)	Зміна кількості чоловіків (%)	Зміна кількості жінок (%)
1859	103.6%	100.5%	106.7%
1863	120.8%	125.1%	116.5%
1870	118.9%	122.6%	115.4%

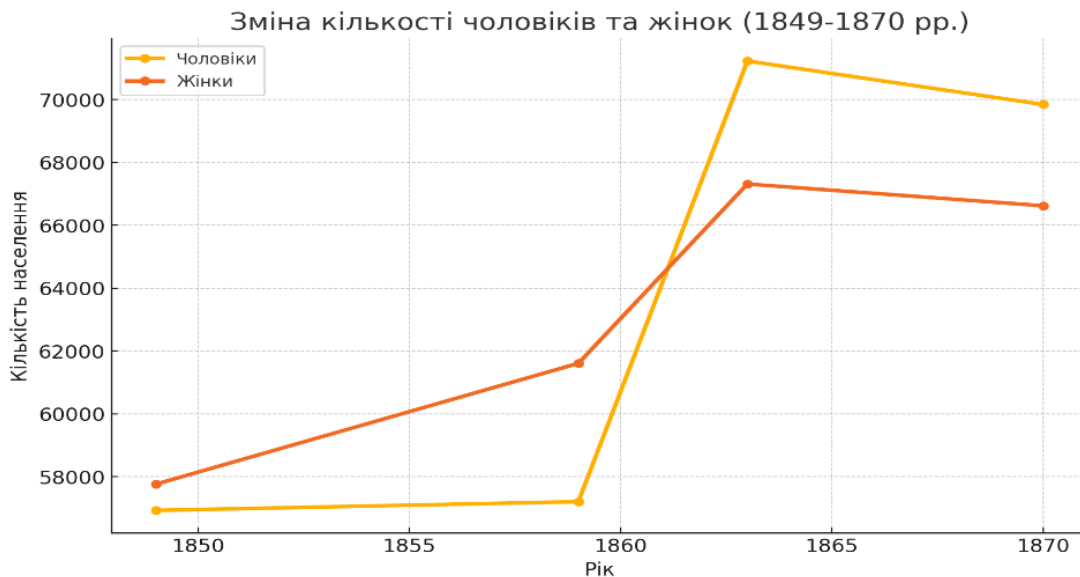

Рис. 6. Зміни кількості чоловіків та жінок за роками (1849-1870 рр.)

Аналіз демографічного стану показує, що в середині XIX століття у повіті спостерігалось загальне зростання населення. Це здійснюється шляхом збільшення кількості чоловіків. Однак після піку у 1863 році (польське повстання 1863-1864 рр.) відбулося невелике зменшення населення до 1870 року. Відсотковий показник населення повіту від загальної кількості населення губернії свідчить про те, що цей повіт залишався одним із найменш заселених у регіоні.

У середині XIX століття населення досліджуваного регіону характеризувалося значною соціальною та релігійною різноманітністю. Станом на 1864 рік, соціальний склад населення повіту був представлений різними групами: дворяни (991 особа), міщани (16.095 осіб), державні селяни (18.800 осіб), селяни-власники (81.866 осіб), однодвірці (4.025 осіб), євреї-землевласники (222 особи) та вільні хлібороби (699 осіб). Ці дані вказують на те, що селянське населення домінувало в регіоні, особливо селяни-власники, які становили більшість.

Релігійний склад населення також був різноманітним. У 1864 році найбільші групи за віросповіданням складали католики (26.387 осіб) та євреї (14.134 осіб), з незначною кількістю протестантів (23 особи) та старообрядців (424 особи). Проте, ситуація змінилася до 1866 року, коли

православні стали найбільшою релігійною групою (94.930 осіб), за ними йшли католики (26.735 осіб), старообрядці (874 особи) та юдеї (46.520 осіб) [1, с. 62].

У 1866 році соціальний склад населення включав спадкових дворян (853 особи), особистих дворян (513 осіб), православне біле духовенство (1.553 особи), католицьке духовенство (12 осіб), євреїв (46.520 осіб), міщан (27.220 осіб) та селян (103.112 осіб). Ці дані вказують на те, що селянське населення продовжувало домінувати, але з'явилися і інші соціальні групи, такі як духовенство та дворяни.

До 1870 року релігійний склад населення повіту змінився: православні (104.434 особи, з них 54.090 чоловіків та 50.344 жінки), старообрядці (1.467 осіб, 735 чоловіків та 732 жінки), римо-католики (14.004 особи, 7,010 чоловіків та 6.994 жінки), протестанти (104 особи, 58 чоловіків та 46 жінок) та юдеї (16.455 осіб, 7.952 чоловіків та 8.503 жінок). Ці дані свідчать про те, що населення було розподілене за статтю досить рівномірно, з деякими відмінностями між релігійними групами [6, с. 60-61].

Таблиця 8

Релігійна стратифікація населення у 1864, 1866 та 1870 роках

Рік	Православні	Католики	Протестанти	Старообрядці	Юдеї
1864		26,387	23	424	14,134
1866	94,930	26,735	23	874	46,520
1870	,434	14,004	104	1,467	16,455

Ці показники свідчать про складну соціальну та релігійну структуру населення краю у пореформений період. Мешканці різнилися певною соціальною та релігійною різноманітністю. Основні соціальні групи включали дворян, міщан, селян державних та власників, однодвірців, євреїв землевласників та вільних хліборобів. Найбільш численними групами були селяни власники та державні селяни, що вказує на значну частку вільного сільського населення в регіоні.

Релігійний склад населення також був різноманітним. Основними конфесіями були православ'я, католицизм, старообрядство, протестантизм

та юдаїзм. У 1864-1870 рр. найбільш численними групами за віросповіданням були православні, католики та євреї. Зміни в релігійному складі населення між 1864 і 1870 роками свідчать про динаміку конфесійних переконань та можливі міграційні процеси. Як на нашу думку, істотний вплив справило придушення польського повстання 1863-1864 рр. Збільшення кількості православних та зменшення числа католиків і євреїв може вказувати на міграційні потоки та утиски польського населення (католиків) з боку царського уряду.

Висновок. Таким чином, у пореформений період у Літинському повіті відбулись як позитивні зрушення, так і застійні явища та занепади. Населення повіту продовжувало займатися сільськогосподарським виробництвом, яке залишилось основним джерелом доходу. Площа під полями збільшилася, і це свідчить про зростання попиту на зернові та розвиток ринкових відносин у рослинництві. До цього слід додати появу орендних відносин, використання вільнонайманої праці. Садівництво стало промислом, та приносило прибутки, особливо у вирощуванні фруктів для продажу. Набуло промислового напрямку вирощування цукрового буряка, що переросло у промисловий напрям і стимулювало в роботі цукрові заводи. Але до загального зростання переробної промисловості це не призвело. Селяни стали відносно вільними, та могли формувати ринок найманої праці. На цьому позитиви Реформи 1861 р. напевне і завершилися, оскільки саме вона, своєю заплутаністю та неоднозначністю, гальмувала розвиток ринкових відносин у краї.

У повіті майже не було заводів, окрім цукрових, що свідчить про відсутність значного промислового розвитку. Основна частина економіки залишалася аграрною. Хоча площа під полями збільшилася, у землеробстві переважала трипільна система господарювання, яка була менш продуктивною порівняно з багатопільною системою, що використовувалася в товарному виробництві. Після реформи 1861 року багато поміщиків відмовилися від вівчарства, вважаючи його не вигідним. Це свідчить про

занепад однієї з галузей тваринництва. Економіка повіту залишалася залежною від зовнішніх ринків для реалізації своєї продукції, що створювало нестабільність у прибутках. У повіті не було великих промислових міст, які могли стати ринком збуту сільськогосподарської продукції, хорошого транспортного сполучення. Все це можна було б виправити у перспективі, але наляканий польським повстанням 1863-1864 рр. царський уряд боявся та не хотів вкладатися у нестабільний регіон. Як наслідок «сіра буденщина минулого» розтягнулась на багато десятиліть, і світлого «майбуття» так і не досягла.

Література

1. Географическо-статистический словарь Российской империи. Сост. Семенов П. Т. III. СПб., 1867. 762 с.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Подольская империя. Т. X, Ч. 2. СПб., 1849. 278 с.
3. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел. Каменец-Подольск Тип. Губ. упр. 1873. 243 с.
4. Муляр А.М. Літинський повіт Подільської губернії: особливості розвитку ринкових відносини у сільськогосподарському виробництві у 1862-1872 рр. *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник*. 2022. С. 154-167.
5. Статистический временник Российской империи. серия I. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1866. 453 с.
6. Статистический временник Российской империи серия II, выпуск X. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург, 1875. 287 с.

7. Статистические таблицы Российской империи за 1856 г. Составленные по распоряжению министра внутренних дел. СПб., 1858. 215 с.

8. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург: Тип. Гогенфельдена и К°, 1866. 200 с.

References

1. Geographical and statistical dictionary of the Russian Empire. Compiled by P. Semenov. vol. III. St. Petersburg, 1867. 762 p.

2. Military and statistical review of the Russian Empire / Podolsk Empire. Vol. X, p. 2. St. Petersburg, 1849. 278 p.

3. Materials for the study of the Podolsk province in statistical and economic relations. Central Statistical Comm. Ministry of Internal Affairs. Kamenetz-Podolsk: Type. Gub. uprav, 1873. 243 p.

4. Mulyar A.M. Lityn district of Podillia province: peculiarities of the development of market relations in agricultural production in 1862-1872. *Khmelnysky local lore studies: scientific and local history collection*. 2022. С. 154-167.

5. Statistical Bulletin of the Russian Empire. series I. Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg, 1866. 453 p.

6. Statistical Bulletin of the Russian Empire, Series II, Issue X. Central Statistical Committee of the Ministry of the Interior, St. Petersburg, 1875. 287 p.

7. Statistical tables of the Russian Empire for 1856. Compiled by order of the Minister of the Interior. St. Petersburg, 1858. 215 p.

8. Stolpiansky N.P. Nine provinces of the West Russian Territory in topographic, geognostic, statistical, economic, ethnographic and historical terms. St. Petersburg: Tip. Hohenfelden and K°, 1866. 200 p.